

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 1

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
1894–1907

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2002

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
суспільно необхідних видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 1:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)

Пояснення слів, мовна редакція текстів М.Грушевського — Олександр РИБАЛКО
Переклад з російської статей зі збірника
«Освобождение России и украинский вопрос» — Іван СВАРНИК
Переклад висловів з латинської, грецької,
польської, німецької, французької — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво «Світ»

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-224-4 (т.1)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2002
© Видавництво «Світ», дизайн
та художнє оформлення, 2002

НА ПОРОЗІ СТОЛІТТЯ

(Присвячено перемиській українсько-руській громаді)

Вік, століття — слова сі віють на нас певним чаром. Хоч як по собі конвенціональний сей поділ часу, для чоловіка сі терміни повні значіння, а "чоловік все міряє по собі" — *παντων μετρον ανθρωπος*, він в своїм праві.

З століттям — циклом трьох поколінь, за котрим зовсім зникає всяка безпосередня лучність генерацій, — звичайно зв'язується ідея про епохальні події й вчинені ними важні перемини в житті, в відносинах, в культурі. Дійсно, в суспільностях і расах ще не пережитих, на певній висоті культури, кожде століття приносить більше-менше важні зміни в укладі життя суспільного, культурного, духового. Досить пригадати собі з європейської історії XV вік з його італійським Відродженням, з нечуваним переворотом в економічних відносинах, з відтворенням нових земель для європейської колонізації й європейського знання; XVI вік з Реформацією й контрреформацією, релігійними війнами й новим монархізмом; XVII вік з його Тридцятилітньою війною, віком Людовіка XIV й рішучими переминами в політичній житті Східної Європи, зв'язаними з нашою козащиною; XVIII вік з його новими політичними чинниками — Росією й Пруссією, розділом Польщі й упадком Турції, з його духовим рухом, антиклерикалізмом, раціоналізмом — і Великою революцією; XIX вік — з його національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуваним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світу в арену європейської культури й науки...

Спеціально для нашої українсько-руської суспільності слово "століття" особливо багате надіями, перспективами. Молодечими очима, повними ждання, дивиться воно перед себе. Хоч українсько-руський нарід не належить до дуже молодих в історії народів — в Східній Європі се найстарший історичний нарід і початками свого історичного життя, й його інтенсивністю він випередив взагалі всіх безпосередніх своїх сусідів, — але, як всі знаємо, історичні обставини зложилися так нещасливо для нього, що перервали його історичний розвій, підірвали його сили й привели на край національної смерті. Щойно закінчене століття було першим віком його відродження з того занепаду, з того страшного летаргу: на його початки припадають перші симптоми, на його кінець — перші успіхи того відродження, і се каже йому рватися в нове століття — за новими здобутками свого відродження.

Історія минушого століття оправдує сей молодечий запал, сі надії, які покладаємо на енергію національного організму-реконвалесцента, з якою він поновлює понесені страти. Киньмо лише оком на попереднє століття, що сими днями закінчилося й стало ціле предметом історичної обсервації.

Його початки застали українсько-руський нарід серед найтяжчого за-непаду. Гетьманщина й взагалі Подніпров'я йшло швидким кроком до зросійщення; в Галичині, на Волині і Поділлі в повнім розвою був процес колонізації; Закарпатська Русь мадяризувалася. І що було найстрашніше — се винародовлення осягалася не самими тільки примусовими способами; в значній мірі воно було також і добровільне, що вказувало на глибокий за-непад нації. Національними вповні зіставалися тільки народні маси — через свою темноту й повну безвладність; що підіймалося над ними — про-падало звичайно для народу; отже, консервування нації було зв'язане з некультурністю! Щоправда, національне почуття не вповні вигасало часом і в тих елементах, що над народною масою підіймалися, але се у них, як і у народних мас, був неясний расовий інстинкт, котрий сам по собі не обіцю-вав нічого спасенного.

І ще Галичина з сусідніми закордонними землями, хлопсько-маломі-щанська, з своїми тодішніми священиками-луцаками, що не підіймалися над рівнем своєї парохії, — менше могла дивувати: тут без перерви розви-вався процес, розпочатий перед півп'ятма століттями і зазначений насиль-ним витисканням руської шляхти й міщанства*, пересадженням на руський ґрунт чужих привілейованих верств, що скоро поглинули й руські приві-лейовані останки, церковною політикою, зверненою против релігійної окре-мішності Русі, — не диво, що сі факти по стількох століттях нарешті поча-ли давати свої овочі! Але Україна Наддніпряньська, що перед століттям була ареною великої народної боротьби, могутнього соціально-національного руху, що мав вимести всі ворожі народним українським масам елементи — яка страшна й нагла переміна тут сталася?! Протягом століття замість дав-нього "лядського" сплетено на нарід новий кріпацький ретязь, уже "влас-ними силами", хоч і при дуже важній "благосклонній участі" російського правительства; провідники народних мас в національній боротьбі витвори-ли верству безсердечних визискувачів, що, віддавшись справі затверджен-ня й скріплення своїх панських аспірацій, пустила в трубу навіть свою кра-єву автономію (хоч як вигідну для її класових інтересів), а в своїх змаган-нях до повного зрівняння з російською шляхтою, сама йшла назустріч зро-сійщенню. Зміст і значіння великої національної боротьби за рівність і сво-боду в кругах сеї нової української інтелігенції так основно забуто, що вона властиво ставала в її очах якоюсь боротьбою двох "шляхетських народів" — "козако-руського" і польського — за свої привілеї й права. Більше розу-міння чи властиво — пам'яті, не завсіди, зрештою, ясної, про ті великі часи, було у народних мас, але знеохочені безплідними висиленнями, вони

* Міщанське, магдебурзьке право, стоячи на ґрунті церковної (католицької) прина-лежності, принципіально було вороже руському елементу.

мовчки й апатично корилися новим обставинам, мов підмінені яким злим духом. Національна смерть віяла над сим в задавненім летаргу ослабленим організмом. Звісна річ, як автор першої української граматики уважав українську мову язиком на вимерті й дивився на свою роботу з чисто антикварного становища. Видавець першої української етнографічної збірки так само дивиться на українську мову, як на пам'ятку минувшини ("наречие малороссийское, бывшее некогда, так сказать, языком отдельным и господствующим в южных странах отечества нашего")¹.

"Енеїда" Котляревського, котрої сотні роковини святкували ми недавно, дорога нам як перша віщунка відродження, але сама по собі не була якоюсь поворотною точкою. Здається, що ані автор, ані публіка, хоч симпатично її прийняла, більшої ваги їй не надавали. Руху ніякого вона не викликала. Перші початки українського літературного руху, літературної роботи можна помітити доперва з кінцем другого десятиліття і початком третього в Харкові, що з заснуванням університету й жіночого інституту став найбільшим просвітнім центром на Україні. Протягом майже цілої четвертини століття в Харкові зосереджується український літературний рух, і варто придивитися його розмірам і обставинам, аби оцінити ту національну течію, котрої був він виразом.

Передовсім не треба забувати, що Харків на просвітній центр видвинено стараннями самої місцевої, української інтелігенції, не уряду: університет засновано на гроші, зібрані місцевою шляхтою; інститут зав'язано місцевим добродійним товариством з ініціативи славного Квітки; Квітка ж був організатором і душею місцевої сцени. Але й університет, і інститут, і театр були російські; національний або бодай локальний елемент в них нічим виразніше не задокументовано; культура, культурне життя, яке розвивається в сім українським центрі розмірно дуже сильно², — російське, навіть з дуже слабою місцевою закраскою³, — і попри нього струмочком слабким і бідним тече той український літературний "рух" в виді кількох українських книжок і брошур, розділених значними перервами, в виді поезій і оповідань, зрідка міщених в харківських журналах і альманахах (видаваних по-російськи) і т.ін. Попри ту "справдешню" культуру — російську, серйозно трактовану не тільки урядом, але й суспільністю, українська течія виглядала на простий провінціалізм, дрібну забавку чи забаганку

¹Цертелев, Опыт собрания стар[инных] малор[оссийских] песней.

²За перших десять літ існування Харківського університету в Харкові видано 210 видань — половину того, що вийшло за той час в цілій Росії. Див. статтю д[обродія] С.Р. "Харьковская журналистика начала нынешнего столетия", "К[иевская] старина", 1892.

³Цікаво, що навіть ся закраска в харківських журналах не зміцняється, а слабне з часом.

етнографів і антикварів. Окрім прив'язання до мови й певних форм народного життя, вона не мала ніякого глибшого змісту; не тільки політичної, але й докладніше зазначеної суспільної закраски їй бракувало; якісь ширші ідеї хіба в зародках можна в ній шукати.

Київський кружок сорокових років, коло котрого згрупувалися всі корифеї українства середини цього століття, має велику вагу в історії українства тим, що українству тоді вперше попробовано дати форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер (знесення кріпацтва, антиклерикалізм, всеслов'янська федерація) і введено в круг ідей всеслов'янського відродження. Але й тут, як оповідає один з головніших провідників його, було багато неясного, як були неясні молодечі мрії ентузіастів, з котрими не знати що би зробили сі самі ентузіасти в дальшій переведенні, якби урядова нагінка не розполошила їх і не законсервувала для нас їх ідеї *in statu nascendi*. Коли кирило-методіївські братчики, по невільній перерві, кільканадцять літ пізніше, зібралися знову коло спільної народної роботи, ані в їх тодішнім органі — журналі "Основа", ані в іншій діяльності не знаходимо вже того сильного політичного лету, і се не можемо витолкувати тільки самими оглядами на цензуру. Але, не кажучи про політичну сторону, й ідея культурної самостійності українсько-руського народу представлялася їм дуже неясно. "Основа", напр., нічим не провокована, голосила, що українці не потребують виробляти своєї наукової мови, бо мають на наукові праці готову мову російську, і взагалі кирило-методіївські братчики показують значну неясність в поглядах на граничну межу української й російської культури: не кажучи про Костомарова, що виступав в 80-х рр. против змагань вивести українську мову за границі чисто селянського життя, таку неясність помічаємо і у Куліша, ба навіть і у Шевченка (з цього погляду особливо інтересний його "Дневник"), не тільки найбільше геніального, але й найбільш радикального в своїх національних поглядах з кирило-методіївського гурта.

Той самий факт, що якийсь час (в остатніх роках 50-х і в перших 60-х) центром українського руху став Петербург, урядовий центр, на 200 миль положений від етнографічної української границі, дуже характерний — він показує, як слабкий іще був український рух і як тісно залежав він від діяльності одиниць (в данім разі — Куліша). Та неважаючи на різні свої слабкі сторони, з деяких поглядів сей петербурзький час був, може, найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минушого століття. В сі роки всю культурну, поступову Росію опанувала справа емансипації селянства. В українській літературі протест против кріпацтва й бажання ліпшої долі для селянства було одною з кардинальних точок, і тепер уперше українство злилося в однім концерті з всіма поступовими елементами Росії, а заразом зійшло на практичний ґрунт — переведення емансипації, наділення селян

землею, заходів коло їх освіти й горожанської свідомості. Цікаво, одначе, що якраз ся — найживіша частина "Основи" — велася в російській мові, так само, як і статті наукові й частина белетристики; по-українськи друкувалися поезії й оповідання, звичайно далекі від тих актуальних інтересів, більше в характері давніших збірників, так що якраз ліпшою своєю частиною "Основа" непримітно зливалася з російською журналістикою, і українська частина її, попри живішу частину, виглядала не дуже втішно.

Нова перерва в розвою українства — в 60-х рр., наслідком урядових нагінок і упадку петербурзького українського руху, дуже некорисно відбилася на становищі українства в Росії. За той час російська інтелігенція, а з нею й українська (*gente*) жила гарячковим життям; справа емансипації селянства зійшла з дневного порядку перед новими справами — боротьбою з некорисними явищами, які показувалися в народнім житті, з реакцією, яка все дужче стала прокидатися по періоді реформ, а ще більше — перед питаннями суспільно-політичного характеру: справою політичної свободи, боротьбою анархізму й ліберального еволюціонізму й т.ін. Тим часом провідники українського руху не пішли далі етнографічно-історичних інтересів і досить неясних народолюбних поривів часів "Основи". Коли український рух віджив — у Києві, на початку 70-х рр., відразу зарисувалося в нім дуже небезпечне роздвоєння серед української інтелігенції: коли одні, жахаючися атракційної сили панросизму, тягнули якомога далі від нього, та намагаючи на формальний націоналізм, часом впадали в легковаження тих загальних інтересів, котрими жила сучасна російська література — то другі в ім'я сих інтересів горнулися якнайтісніше до російської літератури й культури й легковажили собі національні питання українства*. Стріча сих двох течій з тою реакцією, яку кожда з них викликувала в другій, ще більше загострювала їх крайності. З одного боку, натиск на поступові ідеї при слабості українського руху непримітно переходив в панросизм, з другого боку, націоналізм, жахаючися сього панросизму і тих непростимих гекатомб, які складала українська молодіж в тодішнім російським революційнім руху, впадав часом в реакціонерство, що знеохочувало до українства якраз поступовіші, найбільш надійні елементи української молодіж. До того точив українство опортунізм, що виник під депресією російських заборон і виступав против розширювання українства поза границі "домашнього употреблення". Все се, зазначившись уже в недовгій періоді київського руху перед славною заборонаю 1876 р., спинило дотеперішній хоч повільний, але успішний розвій українства в Росії й не переставало потім точити український рух та гальмувати його дальший розвій, так що він в Росії, неважаючи на хвилеві проблески, все ще ніяк не може розгорітися на добре, стати серйозним

* Сі дві течії описують "Австро-руські спомини" Драгоманова.

національним рухом. З виїмком нечисленних одиниць, для більшості "українофілів" він зістається — *sit venia verbo* — спортом, котрому сі українофіли віддаються як забавці, стаючи тим часом обома ногами на ґрунті російської культури й часом дуже діяльно її спомагаючи.

Сей слабкий і повільний розвій, ся внутрішня слабкість українського руху в Росії не може бути витолкувана самими лише урядовими репресіями: вона, окрім них, залежала також і від інших причин — як слабкість національного інстинкту й історичної традиції, сильне (невільне й добровільне) зросійщення, невиясненість самих національних змагань і брак серйозного і консеквентного трактування їх зі сторони самих проводирів сього руху. В усякім разі ся внутрішня слабкість і неясність, разом з урядовими репресіями (що також, розуміється, на неї впливали), були основними причинами того, що український рух в Росії спинився в своїм розвою й після цілого століття не прибрав розмірів і характеру, гідних тої національної маси, котру вони мають репрезентувати. Справедливо підносив в своїм часі Драгоманов, що урядові репресії 70-х рр. не могли б мати таких розмірів, якби українофіли 60—70-х рр. були використали свободні від заборон часи для того, аби розвинути ширшу літературну діяльність, якби писали свої наукові праці по-українськи замість російського, якби сотворили відповідну літературу підручників і популярної науки й т.ін. Але фактом зістається, що й автор сеї уваги, належачи до молодшої генерації, (отже маючи за собою досвід попередніх поколінь), на пункті культурної самостійності України (не кажучи про політичну) до смерті не визволився вповні від впливів панросизму, поручаючи навіть галицьким русинам російську культуру яко вищу та заохочуючи їх до такого уживання прикладом болгар. Взагалі як критика українофільства у Драгоманова часто бувала справедлива, так часто нездалі рецепти на його поправлення в Росії; тої фатальної ситуації, в яку попало українство в Росії в остатніх десятиліттях, він, очевидно, не розумів; його накликування — в ім'я загальнолюдських поступових принципів звернутися лицем до російської літератури — йшли в руку панросизму, і без того занадто сильному на Україні, а його рада — не порушуючи принципіальних національних питань виробляти українській мові місце "з долини", в рамках практичних потреб, йшла назустріч і без того сильному опортунізму й спиняла теоретичне вияснення українського питання.

Застоя, в яку впадає наслідком урядових репресій і сеї внутрішньої слабкості український рух в Росії в остатніх десятиліттях ХІХ в., була причиною, що з кінцем століття центр української національної роботи переноситься в Галичину, до Львова.

До 80-х рр. ХІХ в. Україна все йшла передом перед Галичиною. Століття застало сі дві частини Русі в однаково безраднім стані, але на Україні симптоми відродження почали проявлятися скорше й інтенсивніше, ніж в

Галичині. Уже "Русалка" спирається на українським письменстві, але вона була також віддункою, одиночним явищем, як "Енеїда" (хоч і без порівняння свідоміша від неї). Національний рух 1848 р. був лише шумним феєрверком, в значній мірі викликаним сторонніми явищами, й так же безслідно згас, як швидко запалахкотів. Властиве галицьке відродження починається доперва пробами 60-х рр. — пробами слабими й вповні опертими на українським письменстві: українська література, українські письменники були провідниками галицького письменства; українські твори брали собі за взір перші галицькі письменники, а в значній мірі галицькі видання й заповнялися українськими творами, що звичайно й були найліпшою частиною сих видань; український націоналізм і народолюбство дають провідні ідеї й галицькому націоналізмові. Се перетягається в 70-ті й сягає початків 80-х рр.; доперва в 80-х рр. починає галицький націоналізм ставати на власні ноги: з одного боку, від теоретично-неясного народолюбства й романтичного козакування переходить він до практичних справ — боротьби з рутенством і організації національних елементів до політичної боротьби й подвигнення народних мас, з другого — починає звертатися до Європи, входить в круг європейських ідей. Ставши конкретним і поступовим, галицький націоналізм став морально сильнішим від українського, і з тим тратить своє давніше значіння для Галичини українське письменство: українські письменники імпонують іще чисто літературними прикметами — розмірно виробленою мовою, літературною технікою або дослідями на полі українознавства, але й тут з розвоєм в остатнім десятилітті наукової літератури на галицьким ґрунті, з невиданим перед тим розцвітом красного письменства наслідком виступлення цілого роду нових талантів, що шукають нових доріг літературній творчості — українське письменство поволі сходить на другий план, хоч се й не розриває тісних — далеко тісніших, ніж були коли-небудь перед тим, — духових зв'язків обох частин України-Русі: протинно, Львів стає в остатніх часах, можна зовсім серйозно сказати, — всеукраїнським духовим центром, в котрім розвивається національна робота спільними силами всіх частин України-Русі, і, мабуть, зістанеться ще ним довго — поки обставини не дозволять перенестися сьому центру до властивого, географічними і історичними обставинами зазначеного центру — старого Києва.

Як бачимо, три четвертини або й більше минушого століття — першого століття нашого відродження — пішло на перші, дуже повільні й слабкі кроки, на "ученичі літа" нашої національної свідомості. Ся повільність і слабкість були неминучі супруги того глибокого упадку, з котрого виходила наша нація. Минуло півстоліття, перше ніж наші чільніші люди почали серйозніше роздумувати над тим, хто ми, яке наше місце між людьми, та пробувати зачеркнути якийсь план національної роботи. Минуло й друге

півстоліття, поки ся національна робота почала серйозно й інтенсивно розвиватися. Те, чим можемо ми потішитися на порозі нового століття, як дуже гарний розвій красного письменства, несогірший науковий рух, початки серйозної політичної гадки, початки серйозної роботи коло духового й почасти економічного подвигнення народних мас, прояви політичної самостійності й активності у наших народних мас (що доперва в остатніх роках дали себе серйозніше знати) — все се результати не остатніх навіть десятиліть, а остатніх років минушого століття. В нове століття ми переходимо в початках нашої національної (не етнографічної тільки) свідомості, в початках нашої національної роботи — се й оправдує наші надії на се будуще століття, довір'я, яке маємо до нашої будущини. Остатні роки показали дуже добре, що свідомість і одушевлення ідеєю можуть дуже багато зробити навіть при найбільших перешкодах і дуже слабих силах. В будущині ми можемо числити хіба на менші перешкоди й на більші сили, треба тільки моральної сили — ідейності й характерності, енергії витривалості.

Робота остатніх літ мала не тільки чисто практичні результати, — вона розв'язала фактами цілий ряд дуже важних теоретичних питань, що завертали не раз голову навіть проводирям українства. Тепер навіть не може бути вже суперечки про те, чи здатна українсько-руська мова для задоволення вищих потреб народу, чи надається вона для наукового оброблення, чи можлива повна культурна самостійність українсько-руського народу, чи не має українсько-руська література держатися границь популярної літератури, чи не передчасна річ зачинати наукову роботу на українській мові, чи на часі ставляти такі далекосяглі постулати, як українська вища освіта й вищі наукові інституції, й т.ін. Самі факти дали проречисті відповіді на всі отсі питання й зложили їх до архіву, звідки витягати їх можуть хіба люди засліплені або тенденційно упереджені. Подібним способом інтенсивна, поступова праця передовсім розв'яже нам і ті теоретичні питання, які ще непорішеними висять над нами.

Ослаблення, застоя українського руху, яка з вище зазначених причин сталася в остатніх десятиліттях в Росії й спинила дальший його розвій, зложила на Галичину попри свої місцеві клопоти загальнонаціональні справи. Комплікація ся занадто прикра для нашої бідної і без всякими язвами єгипетськими обтяженої країни! Але вона дала нагоду в остатніх роках випробувати моральні сили Галицької Русі: чи може вона двигати на своїх плечах, без помочі інших українських земель, національний тягар, і Галичина частю витримала сю пробу. Хоч як дорога й цінна нам участь земляків з інших частин України-Русі, але річ очевидна, що ся участь вже есенціонального значіння в розвою нашої національної роботи не має: Галичина, взагалі австрійська Русь в найгіршім разі може стояти своїми власними силами. Отже, які б сумні гороскопи не склали песимісти про будуч-

ність інших українсько-руських земель, українсько-руська нація від національної смерті забезпечена — смерть перелетіла над нею...

Для песимістичних гороскопів я, зрештою, оправданих підстав не бачу, противно — надіюся повного відродження й успішного розвою в однім спільнім, органічним процесі всіх частин України-Русі, але сконстатувати спроможність для тутешнього українця великої українсько-руської землі навіть про найгіршу евентуальність остоятися власними силами — річ не зайва — для певності. Та сконстатована мусить бути не тільки повна надія — не вмерти, але й спроможність жити гідно, розвиватися успішно. Жизнені сили, показані українсько-руським народом, в австрійській Русі спеціально, скарби творчості, здібностей, енергії, укриті в масах, виказані останніми часами, за се ручать і забезпечують українсько-руському народові повну можливість увійти в родину народів як рівному з рівними, від інших не гіршому, і своє слово серед них сказати.

Се може комусь здатися претензійним, що хочемо рівнятися з найщедріше обдарованими матеріальними й духовними багатствами народами, але претензійності в тім властиво нема. Вартості народу не рішає число багнетів, великість гармат і сума податків, а інші прикмети. Атенянин з часів Перікла, в полатанім гіматії, розмочуючи в публічній криниці кусник хліба, згори дивився на обліплених золотом перських сатрапів, — і мав на те право. Коли потрапимо бути панами на своїй землі, коли потрапимо винести й держати наш нарід на рівні загальнолюдської культури та децю в неї від часу до часу докидати, коли всіма силами свого народу будемо працювати над тим, аби духові здобутки зробити приступними для якнайширших народних мас, над тим, аби піднести їх матеріальний добробут і тим зблизити до реальної, а не формальної тільки рівності, і взагалі будемо старатися помножати суму щастя в границях своєї нації без шкоди інших — то справді будемо народом не гіршим від кожного іншого (*οὐδενὸς ἥττων*), без огляду на те, чи буде нас кілька, чи кільканадцять, чи кількадесят мільйонів.

Улиця Шевченка у Львові

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1900. — Т. X. — С. 200–202. Підпис: М.Грушевський. Авторський рукопис (чернетка) зберігається в ЦДІА України в м.Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 9–11).

in extenso (лат.) — повністю, без скорочень

ojcowie miasta (пол.) — батьки міста

ulicy Błotnej (пол.) — вулиці Болотної

ulica Szewczenki (пол.) — вулиця Шевченка

pro aeterna rei memoria (лат.) — на вічну пам'ять

Друга руська артистична вистава у Львові

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1900. — Т. XII. — Кн. X. — С. 50–54. Підпис: М.Грушевський. Авторський рукопис зберігається в ЦДІА України в м.Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 21–29-зв.).

viribus unitis (лат.) — спільними зусиллями

jurі (фр.) — журі

На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді)

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1901. — Т. XIII. — С. 77–87.

πάντων μέτρον ἀνθρώπος (гр.) — людина — міра всього

in statu nascendi (лат.) — у стані народження/на стадії народження

[а з нею й українська] *gente* (лат.) — [а з нею й українська] родом (з походження)

sit venia verbo (лат.) — вибачайте на слові

οὐδενὸς ἤττων (гр.) — ніхто не гірший

Лист проф. Грушевського до декана Твардовського

“Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 с[ього] м[ісяця]”, а також “*Votum separatum* проф. Грушевського проти вище поданої верифікації протоколу із засідання з дня 16 липня” вперше надруковано в львівській газеті: Діло. — 1901. — Ч. 260 і 261. — С. 2 в замітці під назвою “Як то було”. Поданий нижче текст газетної замітки прояснює, що спричинило появу листа і вміщеного слідом за ним “*Votum separatum...*”

“Як то було”

Від декана філософічного виділу університету Львівського одержуємо ось таке письмо:

“На основі припоручення виділу філософічного ц[ісарсько]-к[оролівського] університету у Львові прошу Поважану Редакцію помістити слідуюче пояснення:

В описах подій, що відбулися у Львівськiм університеті д[ня] 19 листопада, піднесли часописі руські і польські між причинами, що причинились до подраз-

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	5
ВІД ВИДАВНИЦТВА	12
<i>Павло Сохань</i> . ТВОРЧА СПАДЩИНА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ	14
<i>Ігор Гирич</i> . ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	47
Розділ I. ІСТОРИОСОФСЬКІ СТАТТІ	63
Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р.	65
Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	75
Спірні питання староруської етнографії	83
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи	100
Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТАТТІ	109
Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу	111
Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції "Діла") ---	117
Нова "пря" про українсько-руську книжну мову	123
Листи з-над Полтви:	129
<i>Лист перший</i>	129
<i>Лист другий</i>	142
<i>Лист третій</i>	161
Наукове товариство імені Шевченка	188
Улиця Шевченка у Львові	202
Друга руська артистична вистава у Львові	204
На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) 208	
Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	217
В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка	220
Друга вистава образів Ів[ана] Труша	223
Олександр Кониський. 18(30)/VIII 1836–29/XI (11/XII) 1900 ---	227
В справі "Академічного дому"	234
250 літ	236

Що зробити з "Академічним фондом"?	241
Гуцульська вистава	244
Українсько-руські наукові курси	246
Безглузда національна політика Росії	256
Що ж далі? (В справі руських гімназій)	258
В справі руських шкіл і руського театру	262
Меморіал Петербурзької академії в справі свободи української мови в Росії	270
Не даймося!	274
Академічний дім	277
Українські кафедри	279
Ювілей Вол[одимира] Антоновича	281
До наших читачів в Галичині	282
З біжучої хвилі	284

Розділ III. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ. СТАТТІ

Й ЗАМІТКИ НА ТЕМИ ДНЯ 1905–1906 років"	289
[Передмова]	291
Українство і питання дня в Росії	293
Конституційне питання і українство в Росії	301
На руїнах	313
Дорогою віків	321
Перші кроки	323
"Самоотверженіє малороссиян"	329
Польсько-українські мотиви	335
Новий кордон	344
У українських послів російської Думи	348
З Державної Думи. З вражінь і помічень	353
Дума і національне питання	359
Аграрне питання	364
Після Думи	369
Перша річниця російської конституції	373
Галичина і Україна	376

Розділ IV. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "ВИЗВОЛЕННЯ РОСІЇ

І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ"	383
Передмова	385
Проти течії	389
"Наступного дня"	393
Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті	397
Єдність чи розпад [Росії]?	405
Національне питання й автономія	413
Про зрілість і незрілість	421

Наші вимоги	425
Фрази і факти	429
Рівною мірою	434
На злобу дня	436
Неймовірно	438
Ганебній пам'яті!..	441
Український П'ємонт	444
Питання дня (Аграрні перспективи)	448
Національні моменти в аграрному питанні	453
Кінець гетто!	456
Справа українських катедр і наші наукові потреби	458
Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)	485
Розбурхане муравлисько	528
За український маслак (В справі Холмщини)	536
КОМЕНТАРІ	545
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	574
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	580